

Ж.М. Қоңыратбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Жалпы тіл білімі және аударма теориясы кафедрасы, доцент
Астана қаласы, Қазақстан

КӨРКЕМ ДИСКУРСТАҒЫ ҮНЕМДЕУ ТӘСІЛІ

Аннотация. Мақалада Шәкәрімнің көркем дискурсы арқылы фразеология саласындағы синкретизм мәселелері қарастырылады. Шәкәрімнің көркем тілінде бір-бірімен семантикалық тұрғыдан ешқандай байланысы жоқ тілдік фигуралар өзара мағыналық байлам алады. Басқаша айтқанда, синкретикалық құбылыстың ең маңызды мәні-бір-бірімен семантикалық байланысы жоқ тілдік фигуралардың тұрақты тіркесімі, байланысы және қолданылуы.

Тірек сөздер: фразеология, синкретизм, дискурс.

Ж. М. Конаратбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
кафедра общего языкознания и теории перевода, доцент
Астана, Казахстан

СПОСОБ ЭКОНОМИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы синкретизма в области фразеологии через художественный дискурс Шакарима. В художественном языке Шакарима те языковые фигуры, которые не имеют друг с другом никакой связи с семантической точки зрения, обретают между собой смысловую связку. Другими словами, самой главной значимостью синкретического явления являются постоянное сочетание, связывание и использование языковых фигур, которые не имеют между собой смысловой связи.

Ключевые слова: фразеология, синкретизм, дискурс.

Zh.M. Konyratbaeva

Gumilyov Eurasian National University, Department of General Linguistics
and Translation Theory, Associate Professor
Astana, Kazakhstan

SYNCRETISM PROBLEMS IN ART DISCOURSE

Annotation. The article considers syncretism problems in the field of phraseology through the art discourse of Shakarim. In the art language of Shakarim, the language figures, which are not connected with each other from the semantic point of view, obtain the semantic link among themselves. In other words, the main importance of the syncretic phenomenon is the constant combination, binding and use of language figures which have no semantic communication among themselves.

Keywords: phraseology, syncretism, discourse.

Өлемнің тілдік бейнесін танып, танытуда көркем әдебиеттің қосар үлесі зор екені белгілі. Адамзат қоғамы көркем жазылған дүниенің құндылығын өз бойына сіңіру арқылы айнала қоршаған ақиқаттың қыры мен сырын меңгеріп, тани түседі. Көркем әдебиетті тілдік заңдылықтардың түрлі қырынан көрініс тауып, танылуын, қалыптасып жетіле түсуін шындайтын кен орны деуге болады. Көркем мәтін тілінде шындала түсетін сондай заңдылықтардың бірі – синкретизм құбылысы.

Синкретизм тәсілі – тілдегі үнемдеу заңының бір түрі. Терминнің жалпы беретін ұғым-түсінігін іздестірсек, түрлі сөздіктерде оның гректің *synkretismos* – қосылу, біріктіру, бірлестіру мағынасындағы сөзінен шыққандығын аңғарамыз. Мәселен: «Синкретизм (*грекше synkretismos* – біріктіру) – әртүрлі айтылымдық тұлғалардың қызметтік бірлесуі, қарама-қарсылықтарды бейтараптандыру, бір формада бірнеше мағыналардың берілуі» [1]. Ал ғалым Ғ. Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің сөздігінде» синкретизм терминінің екі түрлі мағыналық жіктелісі ашып көрсетіледі: «Синкретизм (грек *synkretismos* қосылу) – 1. Қызметі әртүрлі сөздер мен грамматикалық формалардың тілдің даму барысында тұлғалас келуі. Кейбір ғалымдар бұған грамматикалық омонимдерді (омоформаларды), енді біреулері көп мағыналы сөздерді жатқызады. Мысалы, *тоң* сөзі әрі зат есім, әрі етістік (бұйрық райдың II жағында), *көш* әрі зат есім, әрі етістік (бұйрық райдың II жағында), *кір* әрі зат есім, әрі сын есім, *тамақ* сөзінің екі мағынасы да зат есім мағынасында қолданылады. 2. Тіл жүйесіндегі ауыспалы (өтпелі) құбылыстармен байланысты туған тіл бірліктерінің бір-біріне қарама-қарсы дифференциалды құрылымы мен семантикалық белгілерінің қосарланып қатар қолданылуы. Бұған әртүрлі будандық (диффуздық, аралық) құрылымдар жатады» [2, 28]. Яғни, берілген анықтамалардың мазмұны бойынша, синкретизм құбылысы белгілі бір тілдік тұлғалардың бір-біріне ауысу үдерісі кезінде қалыптасады және ол тілдің барлық деңгейлерінде (лексикология, морфология, синтаксис) кездеседі. Синкретизмнің табиғатына түсінік берген бұл анықтама-сөздіктерге қосарымыз – бұл құбылыстың тілдің фразеологиялық қабатына да қатыстылығы.

Фразеология саласында синкреттік амал белгілі бір қаламгер тарапынан тың образдар жасауда ерекше құрал болып табылады. Көркем туынды авторы семантикалық жағынан ешқандай тіркес жасай алмайтын тілдік таңбаларды қиюын тауып, өзара тіркестіріп, тұрақты тың тіркес жасайды. Яғни, фразеология іліміндегі синкретизм құбылысының мәні – мағыналары өзара үйлесе қоймайтын тіл бірліктерін жанастыра, жымдастыра, бір-бірімен үйлесімін тауып жұмсау.

Фразеологизмдер бойындағы синкреттік тәсілдің белгілері энциклопедиялық сөздіктерде тіркелген анықтамалардың сипатына сәйкес келеді. Атап айтқанда,

- фразеологизмдер құрылымында екі не одан да көп семантикалық белгінің қатар келуі;
- қосылу, біріктіру, бірлестіру сипатының болуы;
- тілдің даму тарихында екі басқа тілдік таңбаның бір формада жұмсалуды, яғни бір мағынаға қызмет етуі.

Халықтық тіл негізінде қалыптанған тұрақты, дайын конструкциялық «өнімдердің» (фразеологизмдердің) шебін бұзып, оларды сапалық өзгерістерге түсіру XIX ғасырдың орта тұсынан (Дулат тілінен) бермен қарай батылырақ жүре бастады. Ал қазақ көркемсөз жүйесінде фразеологизмдердің «қасан» құрылымын синкреттік амал арқылы «бұзып», оларға ерекше ренк беру ұлы Абай дискурсынан кең өріс алатындығы жайында академик Р.Сыздықтың еңбектерінде зерттеліп зерделенеді [3].

Дулат пен Абай тілдері арқылы ерекше үрдіс алған поэтикалық тілдегі сапалық өзгерістерді сөз еткенде, әрине, Абайдың шәкірті, ойшыл ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының рөлі зор екенін атап өтпеу мүмкін емес. Біз бұл ізденісімізде өзара жымдаса, жанаса, әдемі қиюын тауып, қазақ әдеби тілінің көркемдігі үшін қызмет еткен

синкреттік тұрақты оралымдардың қатарын Шәкәрімнің көркем дискурсы арқылы баяндауға тырысамыз.

Поэзиясының негізгі арқауын адам болмысы етіп алған Шәкәрім ақында халықтық жұмсалымдардың тұрақтылығын бұзу, оларға жаңаша реңк сыйлау көркемдегіш құралдардың әр алуанынан табылады. Ақын семантикалық жағынан өзара тіркес жасай алмайтын тілдік таңбаларды киноластыра жұмсауда, әсіресе, тұрақты эпитеттік, тұрақты метафоралық, арагидік перифрастикалық үлгілерге барып отырады. Адам, қоғам мәселелері алға шыққан кезеңді сөз етуде ақын «күйған қалыптар» бедерлі әрі өткір, әсерлі әрі салмақты шыққан деуге болады. Бұл қалыпты «құюда» ақын қаламында ұлы Абайдың поэтикалық тілінің үлгісі жатқандығы анық.

Абайдың көркем дискурсында «біреудің еңбегін пайдалану» деген ұғым «адам сауу», «адам аулау» тың тіркестерімен беріліп, дағдылы қалып өзгеше құрылатыны белгілі. Ақын тіліндегі осы синкретизм құбылысының ізі Шәкәрімде «*ел аулау*», «*адам аулау*» түрінде келеді:

Құранды оқып, *ел аулап* \ Тұзақ құрма сен бірақ...

Құран, Інжіл қылып қақпан, \ *Адам аулап* сойып жатқан...

Атағы шыққан жақсыға, \ Өлсең де *адам аулама*, \ Аң жейтұғын болма аю [4].

Әдетте «*аулау*» етістігі «*аң*», «*құс*» бірліктерімен тіркесіп, саятшылық құру мағынасындағы еркін тіркес ретінде жұмсалатыны белгілі. Ал бұл арада сол кездегі қоғамның келеңсіз көрінісін көрсету мақсатында «*ел*», «*адам*» лексемаларымен тіркес жасалып, метафоралық фразеологизм түзілген. Синкреттік амалмен «*ел*», «*адам*» тілдік таңбалары «*аулау*» етістігімен үйлесіп, метафоралану арқылы шығарма тіліне ерекше оң жамалып, оның бейнелілігінің арта түскенінің куәсі боламыз. Бұл түзілістің тууы – Абай жасаған жазба әдеби тіл дәстүрінің жаңғыруы. Абай жүйесін ұсынған бұл секілді синкреттік амалдың жемісі қазақ көркемсөзінде айрықша дәстүрге айналды деуге болады. Мәселен, Сұлтанмахмұтта – *қыз аулау*, Ә. Тәжібаевта – *ет аулау*, т.т.

Мағыналары өзара жуыспайтын сөздердің әдемі үйлесімін тауып, ынғайластырып, көркем мәтін тілінде жымдастыра қолдану амалы – оқырманға ерекше әсер қалдыратын, көркем дүние кілтін танытатын тәсілдердің бірі. Ал бір сөзді тірек етіп алып, оны бірнеше фразеологизмнің сынары етіп пайдалану тәсілінің әсері тіпті зор болатыны анық. «Абайға дейінгі бірде-бір ақын-жырау тілінде ұшыраспаған бұл құбылысты» (Р. Сыздық) жан-жақты сауатты, көзі қарақты Шәкәрім ақын өзінің поэтикасына бірден қабылдайды, ұлы Абай салған өрнектің ізін әдемі жалғастырады. Сол поэтикалық ізді біз *сату* етістігі тірек болған синкреттік оралымдар бойынан аңғарамыз. Егер Абай тілінде бұл сөзбен келген жаңа тіркестер қатары оңға барса, ал Шәкәрім дискурсынан көп кездестірмейміз. Олардың қатары: *ақыл сату* («үйрету, үлгі болу» д. мағ.), *терін сату* («күшін, қайратын еңбекке жұмсау» д. мағ.), *иманын сату* («құдайын ұмыту, дүние соңына түсу» д. мағ.), *жан сату* («жанын садақа ету, өтірік айту» д. мағ.). Дегенмен ойшыл ақын ұсынған бірді-екілі жаңа тіркестің өзінен адамдыққа, адал еңбек етуге, таза жүріп-тұруға үйрететін тамаша ойларды тануға болады. Ақын дискурсындағы *сату* тіректі синкреттік фразеологизмдердің алғашқы екеуінің жағымды мәнде жұмсалғаны, ал соңғыларының жағымсыз, кері әсері барлығы байқалады. Мысалы, *ақыл сату* синкретизмі «Абайдан үйрену керек, Абай ілімінің соңына түсу керек» деген ойды беруде астарлы, әсерлі шыққан деуге болады. Ал *терін сату* түзілісінен «еңбек ет, қайратыңды адал тірлік қылуға жұмса» деген тікелей уағызды аламыз. Ақын «дүние соңына түскен көрсеқызар, көрсоқыр, өтірікті бетперде еткен» жағымсыз қылықтарды беруде *иманын сату*, *жан сату* синкретизмдерін пайдаланады.

Шәкәрім дискурсындағы синкреттік амал арқылы жасалған тұрақты оралымдарды зерделеп, зер салғанда, ақынның *аулау*, *сату* сөздерінен басқа да тілдік бірліктерді тірек етіп алғанын атап өтуге болады. Сондай тірек сынардың бірі – *байлау* етістігі.

Ақылдың көзін байлама, Білгіш деп басшы сайлама [4, 231] – дейді Шәкәрім. Өлеңдері философиялық толғамға құрылған ойшыл ақын мұнда «*ақыл*» абстрактылы ұғымын «*көзін байлау*» процессуалдықты білдіретін етістікті тіркестен тіркестіріп, көзге көрінбейтін дерексіз заттарға жан бітіреді. Яғни, ақынның кейіптеуге баруы байқалады. Жалпы, Шәкәрім поэтикасын зерттеушілер ақынның дерексіз заттарға жан бітіре кейіптеуін – оның негізгі көркемдік жетістіктерінің бірі екендігін атап өтеді.

Ақын тілінде бірде *ақылдың көзін байламау* деп, бірде *ақылды байламау* деп келеді, сондай-ақ *ызаға көңіл байламау, жанды денеге байлап беру* тың тіркестері де жұмсалады.

Қазақ әдеби тілінде Дулат бастап, мол қорын Абай дамытып, жүйелеген синкреттік тәсілді көркем тілдің белгісіне айналдыруда оның ерекше үлгілерін өзінің кестелі өрнегіне сала білген Шәкәрім шығармашылығы ерекше орын алады деуге болады. Шәкәрім өлең сөздің құдіреттілігіне айрықша мән бере келе:

Үйіріліп көкейіне ұйып жатсын, / Газартып *жүрек кірін жуып* жатсын.

Қаңсыған шөл даланы қанықтырып, / Жыр тасып, дариядай құйып жатсын, – деп түйіндейді [4, 140]. Өлең шумағынан ақынның өлеңге, сөз иесіне артар жүгінің салмақтылығы көрінеді. Шәкәрім мұнда ақындық дүниенің қыр-сырына терең бойлауды міндеттейді. Сөз жұмсау шеберлігінің арқасында өзінің өмірлік ұстанымын бір ауыз өлең шумағына сыйғыза танытады. Жүректің сөзіне ерекше мән берген ойшыл ақын «*жүрек*» абстрактысын «*кір жуу*» қалыпты, деректі іс-қимылмен жымдастырып, жансызға жан бітіре суреттейді. Жалпы, Шәкәрімде «жүрек» концептісі – айрықша танылған құрылымның бірі. Философ ақын концептуалдық мағынаға ие *жүрек* тілдік бірлігінің жұмсальысына жиі барады. «Шәкәрім өлеңдеріндегі жүрек сөзінің қолданыс жиілігі Абайдан да жоғары. *Жүрек* сөзінің жеке-дара қолданылуы және *жүрек* сөзінің өзге сөздермен тіркесуі Шәкәрім ақын өлеңдерінде 70-тен астам жерде ұшырасады» [5, 151]. Ақын дискурсындағы *жүрек* сөзімен келетін көркем құрылымдардың біразы синкреттік амалдың жемісі деуге болады. Оған ақынның тілдік тұлғасын тану барысында нақты көз жеткіземіз. Мысалы, *жүрекке хат жазу* (Кезген ойым арқылы, Жүрегіме жаздың хат), *жүректің көзін ашу* (Бас көзімен қарама, Жүрегіңнің аш көзін), *жүрекке ірің төгу* (Бос өткенін қарашы, Жүрекке төгіп қанды ірін), *жүрекке оймен апару* (Жүрекке оймен сынап апаралық), т.б. жұмсальымдар – Шәкәрімнің әлемді танудағы авторлық-индивидуалдық түзілістері.

Шәкәрім ақынның семантикалық жағынан бір-бірімен тіркес жасай алмайтын таңбаларды өзара жұмдастыра, қиоластыра отырып, жаңа, тосын бейнелер жасауындағы келесі бір өнімді қолданған бірлігі – *көңіл*. Ақын дискурсында бұл лексикалық бірліктің қатысуымен жасалған синкреттік оралымдар әрі метафоралық, әрі эпитеттік қатар түзуімен ерекшеленеді. Мысалы, *көңілдің көзі ашылу* (Сол сықылды көңілдің көзі ашылса, Көп ойланып, қиынға сермей-сермей), *көңіл көзі сыну* (Соқыр білмес жарық пен қараңғыны, *Көңіл көзі сынасың*, болса міні) оралымдары метафоралық жұмсальымдар болса, *тереңге зымыраған көңіл* (Әлемді қылды бір уыс, *Тереңге зымыраған көңіл!*), *ой тырнаған көңіл* (Қаламын ба мола боп сайда?) – деген *ой тырнаған көңіл!*), *сынған көңіл* (Сынықшының қолымен, *Сынған көңіл* жамаған) бірліктері тұрақты эпитет жасап тұр. Бұл тұста айтатын жайт, өзінің бейнелілігімен, айрықша мәнділігімен көзге түсетін тұрақты оралымдарды әрбір ұлт тілінің ерекше көрінісі деуге болады. Сондықтан оларды көркем туындыда сан қырлы етіп жұмсальысқа түсіру ұлттық характердің айқын белгісін көрсетеді.

Адам – Қоғам – Дін тақырыптарын өз шығармашылығының ең басты өзегі етіп алып, қоғамдық келелі мәселелерді алға тартуда Шәкәрім әр сөздің жұмсальысына мән беріп отырады. Ол қолданыстардың жүрекке дәл, көңілге нақ жетуін көздей отырып жырлайды. Ондағы мақсаты қоғамды түзеу, адамзат ұрпағын имандылыққа, шүкіршілікке шақыру, Жаратқанды тану болғаны анық. Бұл сынды күрделі мәселелерді қозғауда ақын халықтық

тілдің ізімен, тіпті тыңнан бейне жасауға да ұмтылады, сөйтіп синкреттік амал арқылы өткір де көркем тілдік оралымдар ұсынады.

Ақылдан ойға сыр тарап, / *Үміттің шамы* жанған күн,..

Жоғарғы мұпа деген сөзім бар ғой, /Байқайсың ба, *ақыл*, *ой көзің* бар ғой?..

Ақыл құсы адаспай аспандаса, /Өлемде нәрсе болмас оған таса...

Ол ойды жүр едім қағып, /*Құмар*, пайда, *атақ бағыт*... [4].

Шәкәрімнің бұл жұмсалымдарындағы *үміттің шамы*, *ақыл*, *ой көзі*, *ақыл құсы*, *атақ бағу* дегендер де – синкреттік амалдың жемісі. Әрқайсысын жеке алып қарар болсақ, нақты деректі сөздер мен абстрактылы ұғымдардың қиюласып, өзара жымдасып келіп, бір образды ойды түйіндеп тұрғанын аңғарамыз. Мұнда қолмен ұстап, көзбен көруге болмайтын «*үміт*» дерексіз ұғымы мен күнделікті тіршіліктің қажетіне іске асатын нақты «*шам*» зат есімін, сол секілді «*ақыл*», «*ой*» дерексіздеріне бірде «*көз*» нақты соматикалық атауын, екіншісінде тіршілік иесі «*құс*» деректі ұғымын қиюластыра отырып, адам өмірінде кездесетін кейбір өкінішті жайттарды болдырмауға үн тастайды. Ал соңғы фрагменттегі *атақ бағу* тіркесімі семантикалық жағынан өзара түйісе қоймайтын «атақ» есім сөзі мен «бағу» етістігінің тіркесін құрап, заманның келеңсіз кейбір тұстарын синкреттік оралымның әдемі үлгісімен дәл жеткізеді. Келтірілген мысалдардың қай-қайсысының болсын, өз сыбаға, салмағы бар. Жеке-жеке алғанда әрқайсысы-ақ нақыл, бейнелі сөз түйдегі боларлық оралымдар. Ақын дискурсындағы бұл синкреттік амалдың нақты көрінісі экспрессия тудыру болып табылады. Бұл жөнінде зерттеушілер: «Фразеологизмы рождаются в языке не для того, чтобы называть какие-либо появившиеся предметы и явления, а для того, чтобы через образное представление характеризовать уже названное словом понятие, характеризовать его, выражая отношение к нему, оценку его с точки зрения той социальной среды, в речи которой употребляется данная фразеология. То есть фразеологизмы удовлетворяют потребность носителей языка в выразительности» [6, 81] – дейді. Яғни, стильдік функцияға жүктелген мұндай кестелі оралымдар ақын кезеңінің түрлі жағдайын, сол заманның шынайы шындығын баяндау үшін туындаған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] [электрон ресурс] <http://kk.wikipedia.org/>. (жүгіну уақыты: 20.01.2015)

[2] Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 142 б.

[3] Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Санат, 1995. – 56 б.

[4] Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, кара сөздер. Алматы: Жазушы, 1988. –164 б.

[5] Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі. Алматы: Арыс, 2008. –96 б.

[6] Федоров А.И. О причинах архаизации и исчезновения фразеологизмов в русском языке //Избр.Сибир.отдел. АН СССР: Серия общественных наук. Вып. 2. № 6 (201), 1972. С. 142.